

Asif HACIYEV

ƏSKİ DEYİM, YENİ YOZUM

«Dədə Qorqud kitabı» mətninin araşdırılması sahəsində böyük uğurlar qazanılmasına baxmayaraq, ayrı-ayrı söz, ifadə və deyimlərin əslinə uyğun oxunub açıqlanmasında müəyyən mübahisəli məqamlar hələ də qalmaqdadır. Belə məqamlardan biri də abidənin «Müqəddimə»sində ulu Qorquda istinadən verilmiş qadınlarla bağlı söyləmə parçasıdır: «Qarılar dörd dürlidü: birisi soldıran soydur, birisi toldıran toydur, birisi evin tayağıdır, birisi necə söylərsən, bayağıdır» (7, 33).

Qadın tiplərini xarakter və əməlinə görə qruplaşdıran müdrik ozan gəldiyi ümumiləşmiş nəticəni daha sonra konkret nümunələr üzrə şərh edərək bölgünün nəyə əsasən aparıldığını aydınlaşdırır ki, bu da göstərilən söyləmin qavranılmasında mühüm rol oynayır. Lakin ilk baxışda sadə və anlaşıqlı görünən «birisi soldıran soydur, birisi toldıran toydur» deyimlərinin düzgün oxunması və mə'nalandırılması ilə əlaqədar qorqudşünaslıqda fikir ayrılığı mövcuddur və təhlil göstərir ki, irəli sürülən yozumların heç birisi söyləmin mahiyyətini əks etdirmir.

Abidənin tanınmış tədqiqatçılarından sayılan M.Ergin bu parçanı «Birisi soduran sopdur, birisi tolduran topdur» (4, 76) variantında, O.Ş.Gökyay isə «Kitab»ın Vatikan nüsxəsinə əsasən «Birisi ev yapan sulpdur, birisi tolduran topdur» variantında (8, 3) oxumuşlar. Hər iki alimin abidənin dili ilə bağlı hazırladıkları sözlükdə deyimi təşkil edən «sop», «sulp», «top» açar sözləri qarşısında sual işarəsi qoymaları onların həmin oxunuş variantlarına şübhə ilə yanaşdıqlarını üzə çıxarır. «Birisi tolduran topdur» cümləsi üzərində xüsusi dayanan digər türk tədqiqatçısı T.Tekin söyləmin qadın tipini xarakterizə edən sonrakı mətn parçasından çıxış edərək yazır: «Bu açıqlama göstərir ki, bu qadın oradan oraya yuvarlanan topa benzedilmişdir (10, 144). «Tul» fe'linin M.Kaşğari lüğətində verilmiş «vur(maq)» mə'nasına əsaslanan müəllif belə bir nəticəyə gəlir: «Tolduran top teyimi boylece «vurulan top, oradan oraya yuvarlanan top» tarzında anlaşılmalıdır» (10, 144).

Oxunuş variantının düzgünlüyünü kənara qoyaraq «top» sözünün

az qala müasir anlamda bu şəkildə açıqlanması təəccüb hissi doğurur və təbii ki, onunla heç cürə razılaşmaq olmaz. Əvvələn, «top» sözü tarixən «sap topu» (yumrusu) anlamında işlədilmişdir. İkincisi, məs'uliyətsiz qadın tipini səciyyələndirən bu deyimdə məcburən orabura qovulan qadınlardan deyil, həyəət - bacanı yiyəsiz qoyaraq ev-ev, oba-oba gəzib onu oğru itə, danaya taladan və bu zaman özündə zərrə qədər günah bilməyən qadınlardan söz açılır. Odur ki, «toldıran top» birləşməsinin «vurulan top» kimi yozulması nə tarixilik, nə də məntiqi baxımdan özünü doğruldur.

Həmin deyimin oxunuşunda Drezden nüsxəsini əsas götürən Azərbaycan qorqudşünasları H.Arashı, F.Zeynalov, S.Əlizadə və Ş.Cəmsidov onu «soldıran (solduran) soy», «toldıran (tolduran) toy» şəklində bərpa etmişlər ki, bu da ilkin nüsxə variantına tam riayətdən irəli gəlir (6,17;7,33;1,281). Göstərilən deyimin şərhində üzərində ayrıca dayanmasa da, akademik H.Arashının prof. (M.Təhmasiblə birgə) hazırladığı nəşrdə Bartold tərcüməsinə («одни- наводя-щая бледность народа, другие-оставляющий преснищение пир» - 3,12-13) əlavə şərh verməməsindən belə bir nəticə çıxır ki, o da həmin yozumla həmfikir olmuşdur. «Kitab»ın mətnşünaslıq problemlərini xüsusi araşdıran Ş.Cəmsidovun həmin deyimlə bağlı heç bir qeydinin olmaması göstərir ki, tədqiqatçı-alim eynilə H. Arashı kimi buradakı sözləri müasir mənada qavrayan Bartold yozumu ilə razılaşmışdır. Mətnin oxunmasında «hərflərə «qul sədaqəti»ni» başlıca prinsip kimi götürən F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində isə «soldıran soy» birləşməsi «nəsil korlayan» izahında «soy solduran», «toldıran toy» birləşməsi isə «toy dolduran» şəklində müasirləşdirilmişdir. (7,131). Beləliklə, hər iki deyimi təşkil edən sözlər, demək olar ki, heç bir fərq görülmədən müasir anlamda başa düşülmüşdür. Əgər dilimizin tarixi qrammatik quruluşunun təhrifi əsasında tə'yinlə tə'yinlənən sırasını dəyişdirməklə formalaşdırılan bu çevirmə olmasaydı, ilk baxışda olduqca cəlbədicə görünən mövcud yozum heç də e'tiraz doğurmazdı. Lakin tarixi-linqvistik materialların müqayisəli təhlili göstərir ki, bu deyim təkcə sintaktik quruluş baxımından deyil, həm də lüğət tərkibinə görə tamamilə başqa formada çevrilməlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, mürəkkəb tarixi formalaşma yolu keçmiş «Kitab» xalqımızın etnogenezisində duran qədim oğuz et-

nosunun şərafinə qoşulmuş əvəzsiz sənət əsəridir. Onun sərlövhəsində getmiş «ala lisani-taifeyi-oğuzan» qeydindən göründüyü kimi türk dilinin oğuz layını nəzərə almadan bu monumental abidəni əslinə uyğun açıqlamaq istənilən nəticəni verə bilməz. Həmin mövqedən yanaşılıqda yuxarıdakı deyim də qədim oğuz türkcəsində işlənmiş və sonradan arxaikləşərək işləklidən düşmüş sözlər kontekstində şərh oluna bilər. Deyimi təşkil edən cümlələri nəzərdən keçirək:

1) «Birisi solduran soydur»

Mə'lumdur ki, ailə iki dirək üzərində, qadın və kişi tərəfin qarşılıqlı bağlılığı əsasında qurulur. Bu tərəflərdən birinin zəifliyi ailənin dağılmasına gətirib çıxarır. «Kitab»ı təşkil edən boyların məzmunu göstərir ki, oğuz zamanında qadına böyük qiymət verilmiş və onun ailənin saxlanılmasında müstəsna xidməti olduğu qabardılmışdır. Qorqud deyimində dörd qrupa ayrılan bu qadın tiplərindən yalnız biri - evin dayağı olanı alqışlanmış, digər üç tipi isə qarğışla yad edilmişdir. Deyimlərin əsaslanılması ilə bağlı izahat hissəsindən aydın olur ki, ailəyə - ocağa xor baxan, ev , ər qədri bilməyib yalnız özünü düşünən müxtəlif tip qadınlar lə'nətə layiq görülmüşdür və bunlardan biri də «soldıran soy» kimi səciyyələndirilir. Cümlənin qrammatik quruluşundan göründüyü kimi, «soy» sözü xəbər-predikat, «soldıran» sözü isə fe'li sifət forması ilə ifadə olunmuş tə'yindir. Qədim Azərbaycan türkcəsində «soy» sözü «nəsil» mə'nası ilə yanaşı, həm də «tərəf» mə'nasında işlənmiş omonimdir. Məsələn, «Yenə düşdi buların artlarınca,

Atın çapıb səgirdir suyularınca». (2, 54).

«Suy» fonetik variantında getmiş bu arxaizm «Dastani-Əhməd hərami» poemasının tərtibçisi prof. Ə.Səfərlinin də qeyd etdiyi kimi «tərəf» mə'nasında işlənmişdir (2, 91). «Soy» arxaizminin məhz «tərəf» mə'nasında işlənməsini abidənin mətnində bir neçə dəfə təkrar olunan və əsərin baş qəhrəmanı Qazan xanı xarakterizə edən «Amit soyunun aslanı» (7,42, 63,95) bədii tə'yinində də görürük. Çox təəssüflər olsun ki, bu məqamda da əksər tədqiqatçılar tərəfindən «nəsil» kimi mə'nalandırılan «soy» sözünün «tərəf» mə'nası diqqətdən yayınmışdır. «Salur Qazan» ifadəsində Qazanın mənsub olduğu nəsil – tayfa adının təkzibedilməz şəkildə verildiyi şübhəsizdir. Belə bir məqamda «Amit nəslinin aslanı» yozumunun məntiqsizliyi göz qarşısındadır. Dastanda həm «Qaracugun qapla-

nı», həm də «Amit soyunun aslanı» kimi dəyərləndirilən Ulaş oğlu Salur Qazan vətən torpağının qüdrətli sərkərdəsi kimi öyülür. «Amit» sözü tarixi toponimdir və «soy» sözü ilə yanaşı işləndikdə o heç də «nəsil» yox, «tərəf» mənasını ifadə edir.

Diqqəti çəkən cəhət odur ki, «soy» (suy) sözü müasir canlı xalq danışığı dilində də «tərəf» mənasını hələ də saxlamaqdadır. Məsələn, «Bir suyu filankəsə oxşayır» deyimində «tərəf» anlamı daşlaşmış şəkildə yaşamaqdadır. Beləliklə, «solduran soy» deyimində bəzi qadınların ailənin «solduran tərəfi» olduğu ön plana çəkilir. «Solduran» sözü bu məqamda «zəiflədən», «cılızlaşdıran» mənasında işlənmişdir. «Sol(maq)» fe'l kökünə - dur tə'sirlik və -an fe'li sifət şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlmiş bu söz tarixən həm də fe'l - ad korrelyatı kimi işlənmişdir. Bizcə, «sol əl» dedikdə tarixən «zəif əl», «sağ əl» dedikdə «güclü (sağlam) əl» nəzərdə tutulmuşdur. «Sol» və «sağ» sözlərinin cəhət bildirməsi sonradan qazanılmış mə'nadır. «Sol» sözünün «zəif, solğun» anlamında ad kimi işlənməsi faktı «Dastani - Əhməd hərami»nin mətninə də düşmüşdür:

«Yüzüm qara, sözüm qısa, suçum bol,

Belim əgri, yolum doğru, boyum sol» (2, 15).

Beləliklə, «solduran soy» ifadəsi ilə gizləncə yerindən durub, əl-üzün yumadan doqquz bazlamac ilə bir küvələk yoğurt gəvəzələyən naşükür qadın tipi ümumiləşdirilmişdir ki, həm qrammatik quruluş, həm leksik tərkib baxımından onu «(ailəni) zəiflədən, cılızlaşdıran tərəf» kimi yozmaq daha inandırıcı görünür.

2. «Birisi toldıran toydır»

Araşdırmalar göstərir ki, «toldıran toy» ifadəsi də tarixi leksikanın süzgəcindən keçirildikdə öz həqiqi mənasını tapmış olur. M.Kaşğari lüğətində yalnız oğuzca işlənmiş belə bir ifadə qeydə alınmışdır: «Tuy tuldradı- halq her yandan dağıldı» (5, 447). Buradan belə mə'lum olur ki, «toy» sözünü fonetik variantı kimi əks olunmuş «tuy» sözü «xalq, kütlə» alamında da işlənmişdir. «Tolduran» sözü isə «toldradı» (əslində transkripsiya «tolduradı» şəklində olmalıdır) fe'linin fe'li sifət formasıdır.

Deməli, «tolduran toy» «dağıdan xalq, tayfa» anlamındadır. Doğrudan da, bu deyim tərzi xalqımız üçün xarakterikdir. Belə ki, indi də canlı xalq dilində «qadın tayfası, zənən xeylağı» ifadəsi geniş işlənməkdədir. «Tolduran toy» deyimində «dəpidincə» yerindən

durub əl-üzünü yumadan obanın o ucundan bu ucuna, bu ucundan o ucuna çarpışdıran, dedi-qodu dinləyən, günortaya qədər gəzərək evinə qayıdan, bu zaman həyəət-bacanın yiyəsizlik ucundan talan edildiyini görən və bunda qonşularını günahkar bilən «dağıdıcı qadın» tipinin ümumiləşdirildiyi mübahisəsidir. Digər tərəfdən, «Kitab»dakı şərhdə müasir anlamda «toy» (qonaqlıq) sözü işlədilməmişdir ki, onu toy dolduran şəkildə çevirməyə əsas olsun.

Həmin qadın tipini xarakterizə edən şərhdə yuxarıda dırnaqda verdiyimiz «dəpidincə» sözü getmişdir. Həm oxunuşca, həm də mə'nalandırılmasına görə qorqudşunaslıqda geniş mübahisə obyektinə çevrilən bu arxaizm də maraqlı dil faktıdır. Tədqiqatçı M.Nağioğlunun bu sözün araşdırılmasına xüsusi məqalə həsr etdiyini nəzərə alaraq (9, 277-279), mənbələrə istinad etmədən mövcud mövqeləri sadalamaqla kifayətlənirik. Belə ki, O.Ş.Gökyay bu sözü «depdenince», M.Erkin «depdince» variantlarında oxusalar da, «tərpəncə», «qımıldanınca» mə'nalarında açıqlamışlar. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində «dəpdincə» oxunaraq «tərpənən» kimi çevrilmişdir. Ş.Cəməşidov «dəpdanca» kimi oxuyaraq «sübh tezdən» mə'nasında yozmuşdur. M.Nağioğlu isə həmin sözü «dipdincə» variantında oxuyaraq «dinməzcə, sakitcə» kimi müasirləşdirmişdir (9, 277). Sözsüz, hər bir oxunuş variantı müəyyən elmi əsaslara söykənir. Mövcud mülahizələri təhlilə cəlb etmədən iki fakta nəzər yetirməyi vacib sayırıq. Birincisi, buradakı qadın tipləri müqayisəli şəkildə qarşılaşdırılaraq səciyyəyəndirilir. Belə ki, «solduran soy» tipli qadınlar «sapadanca», yəni F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində olduğu kimi hamı yuxuda ikən gizləncə, oğrunca, xəlvəti durub naqis əməllərlə məşğuldursa, «tolduran toy» tipli qadınlar «dəpidincə» yerindən durub xislətlərinə məxsus əməllər dalınca gedirlər. Vatikan nüsxəsində həmin söz buraxılmış, əvəzində «kuşluk uyhudan oyanır kalkar» (4,76) cümləsi verilmişdir. «Quşluq» dedikdə səhərlə günorta arasında 11-12 radələri nəzərdə tutulur. Belə mə'lum olur ki, bu tipli qadınlar məhz az qala günortaya qədər yatırlar. İkincisi, bu məqamda M.Erkin oxunuşu morfoloji quruluş baxımından özünü doğruldur, sadəcə, mə'nalandırılması fərqli şəkildə verilməlidir. «Dəp(mək)» fe'li «Kitab»ın dilində «hücum etmək», «vurmaq» mə'nasında dəfələrlə işlənib. Məsələn:

«Taş Oğuz bəglərilə Dəli Tondaz sağdan dəpdi. Cılasun yigitlərlə

Qaragünə oğlu Dəli Budaq soldan dəpdi. İç Oğuz bəgləri ilə Qazan dora dəpdi»(7, 50).

«Endi bir yigit bunu dəpdi. Dəpdikcə böyüdü» (7,98) və s.

«Dəpidincə» fe'l forması «dəp(mək)» fe'linə -it fe'l düzəldici və -incə fe'li bağlama şəkilçisinin artırılması ilə düzəlib. Bu gün dilimizdə həmin fe'ldən törənmiş «təpin(mək)» sözü yaşamaqdadır, mə'nası «üzərinə qıcanmaqla acıqlanmaq» deməkdir. Bu arxaik söz də məhz həmin mə'nada işlənmiş söz olmalıdır. Günortaya qədər yatan qadını necə yuxudan ayılmaq olar? Yalnız acıqlanmaqla, üzərinə qıcanmaqla, təpinməklə.

Beləliklə, ulu Qorqudun yaramaz qadın tiplərinə mənfi münasibətini əks etdirən bu əski deyim öz işləkliyini itirmiş arxaizmlərin köməyi ilə açıqlanır. «Kitab» boyu səpələnmiş belə arxaizmlərin bir çoxu isə hələ də öz yozumunu gözləməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəmşidov Ş. «Kitabi Dədə Qorqud», Bakı, «Elm» 1999.
2. «Dastani- Əhməd hərami», «Gənclik», 1978.
3. «Деда Коркут». Перевод Бартолда В.В. Издатели Араслы Г. и Тахмасиб М. Баку, 1950.
4. Erkin M. «Dedem Korkut kitabı» Giriş- metn- faksimelə. I. Ankara, 1958.
5. Kaşğari M. Divani-lügət-it türk. Çevirəni B.Atalay. III. Ankara, 1986.
6. «Kitabi Dədə Qorqud». Nəşiri H.Araslı, Bakı, 1978.
7. «Kitabi Dədə Qorqud». Tərtibçilər F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı, «Yazıçı» 1988.
8. Gökyay O.Ş. «Dedem Korkut kitabı», Ankara, 1973.
9. Nağıoğlu M. «Kitabi Dədə Qorqud»da işlənmiş bir söz haqqında - «Kitabi Dədə Qorqud» (məqalələr toplusu), Bakı «Elm» 1999, səh. 237-239.
10. Tekin T. Korkut hikayələrində bəzi düzəlmələr. Türk Dili Araşdırmaları Yıllığı, 1982-1983. Ankara, 1986. Səh. 141-156.